

Aukštaitijos žemės

Gintautas Zabiela

Lietuvos istorijos institutas

¹*Gudavičius E. Žemė. – Tarybų Lietuvos enciklopedija, V., 1988, t. 4, p. 653.*

Viduramžių Lietuvos istorinė geografija – iki šiol mažai tyrinėta sritis. Nors senųjų Lietuvos žemių lokalizacijos istoriografija jau skaičiuoja antrą šimtmetį, išsamesniam jų vaizdui susidaryti dar reikia daug darbo. Kad ir kaip būtų keista, vienas iš prasčiau tyrinėtų regionų yra Rytų Lietuva – Lietuvos valstybės susidarymo centras. Dabar šis regionas tradiciškai vadinamas Aukštaitija. Jos senosios žemės ir aptariamose šiame straipsnyje, remiantis naujais tyrinėjimais.

Prieš pradėdant aiškintis II tūkstantmečio pradžios Aukštaitijos struktūrą, reikia bent bendrais bruožais susitarti dėl terminų šiai struktūrai apibrėžti, ją apibūdinančių šaltinių ir tyrinėjamo laikotarpio. Tuomet taps aiškesni neatsakyti klausimai bei iškeltos problemos.

Lietuvos istoriografijoje jau išgalėjęs žemės, kaip ikivalstybinio teritorinio vieneto, pavadinimas¹. Istoricai iki šiol nesutaria, kokia yra šio vieneto vieta teritorinėse struktūrose, jo vidinė sąranga. Sutariama tik dėl palyginti nedaugelio dalykų. Žemė nėra nei stam-

biausias ikivalstybinis vienetas, nei didžiausias valstybės teritorinis vienetas. H. Łowmiański žemei skiria trečią hierarchinę pakopą ikivalstybinėje epochoje². Maždaug toje pačioje vietoje valstybės formavimosi laikotarpiu ją randa E. Gudavičius³. Žemės atsirado dar gentinės organizacijos laikotarpiu⁴. Jos buvo sudarytos iš smulkesnių teritorinių vienetų – valsčių⁵.

Kalbant apie žemių vietą, skaičių ir sudėtį, kyla neaiškumų, nes tėra išlikę labai mažai rašytinių šaltinių apie Lietuvos valstybės susidarymo laikotarpį. Jie visi jau daug kartų panaudoti istorikų, tad interpretacijų galimybė beveik išsemta. Ateityje galimas tik problemos tyrinėjimų papildymas netiesioginiais šaltiniais. Tokie yra archeologijos paminklai. Jų tyrinėjimų duomenys leidžia išsamiau kalbėti apie smulkausio gyvenamo vieneto – gyvenvietės – vietą bei svarbą, tačiau nenurodo jos istorinio pavadinimo bei teritorinio priklausomumo. Lieka didžiulė interpretacijų laisvė, kuri pačią žemių sampratą daro problemišką kone visais aspektais.

Šaltiniai tam tikru požiūriu lemia ir tyrinėjamos problemos chronologines ribas. Verdant polemikai dėl Lietuvos valstybės susikūrimo Mindaugo laikais⁶ ar anksčiau⁷, žemes verta apžvelgti platesniu laikotarpiu. Apatinę chronologinę ribą (II tūkstantmečio pradžia) lemia iki šiol netikslus archeologinis datavimas, viršutinę – kur kas aiškesnė dinastijų kaita ir valstybės raida XIII a. pabaigoje.

Remiantis istoriografine tradicija, prie Aukštaitijos žemių priskiriamos Nalšia, Deltuva, Upytė, Lietuva, rečiau minimos Neris ir Deremela⁸ (1–2 pav.).

Nalšia – rytinė aukštaičių žemė. Jos būta didelės, tačiau rašytiniai šaltiniai apie ją skurdūs, nors ir patys išsamiausi iš visų šaltinių apie Aukštaitijos žemes. Nalšia minima 1229, 1250, 1258 ir 1265 metais, tačiau labai nekonkrečiai. Tik iš 1250 m. paminėjimo

²Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwem litewskiego, Wilno, 1932, t. II, p. 5.

³Gudavičius E. Baltų žemių konfederacijos. – Tarybų Lietuvos enciklopedija, V., 1985, t. 1, p. 198.

⁴Gudavičius E. Mindaugas, V., 1998, p. 138.

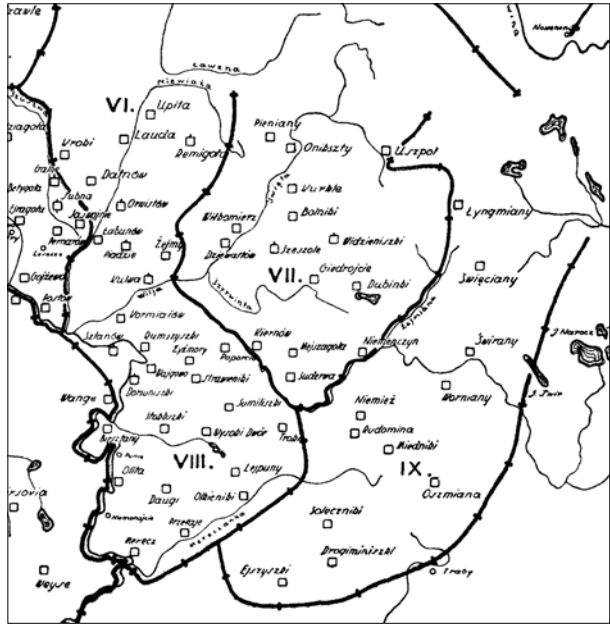
⁵Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas, V., 1971, p. 206–207.

⁶Gudavičius E. Mindaugas, V., 1998.

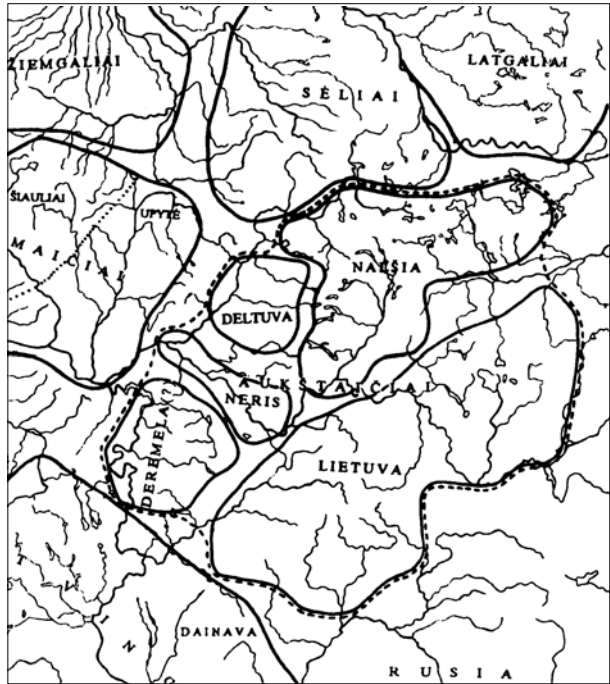
⁷Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos, V., 2000.

⁸Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos, p. 133–136.

1 pav. Aukštaitijos žemės pagal H. Łowmiański: VI – Upytė, VII – Deltuva, VIII – Lietuva, IX – Nalšia (Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, Wilno, 1932, T. II, žemėlapis II).

2 pav. Aukštaitijos žemės pagal T. Baranauską. Punktyrine linija pažymėta aukštaitių genčių riba (Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos, V., 2000, p. 132; 22 pav.).

aišku, kad Nalšia buvo į šiaurę (Livonijos pusę) nuo Lietuvos. Žinomi Nalšios kunigaikščiai Daumantas, Girdenis, Šiukštys ir Vėgis. Su Nalšios paribiais siejami vėlesni Noliškio vietovardžiai Utenos ir Molėtų rajonuose. Nalšios ribos aiškiau brėžiamos kartografuojant II tūkstantmečio pradžios archeologinius paminklus – vėlyvuosius pilkapynus bei piliakalnius. Pagal juos skiriamos 7 didesnės teritorijos, kurių kiekvienoje yra 3–4 mažesnės gyvenviečių sancaupos⁹. Turimais duomenimis, Nalšia apėmė dabartinius Ignalinos, Švenčionių rajonus, dalį Molėtų, Utenos, Zarasų rajonų, pasiekdama dabartinės Baltarusijos teritoriją (Breslaujos rajoną).

Deltuvos žemė mažesnė, tradiciškai siejama su dabartiniu Deltuvos miesteliu Ukmergės rajone. Jos istorinis vardas – Dėviltava¹⁰. Deltuva šaltiniuose paminėta 1219 ir 1264 m. 1219 m. sutartyje išvardijami keturi Deltuvos kunigaikščiai: Juodkys, Pukeikis, Bikšys ir Ligeikis. Iš 1264 m. dokumento sužinome, kad žemėje būta pilių. Dabartinės Deltuvos ir Deltuvėlės gyvenvietės žymi šios žemės pakraštį. Kartografuoti archeologijos paminklai rodo žemėje buvus 8 valsčius¹¹. Žemė apėmė Ukmergės, Anykščių, Molėtų ir Širvintų rajonų dalis.

Upytės žemės istoriniai pėdsakai gausūs, bet vėlyvi. Nuo XIV a. ši žemė plėtėsi šiaurės kryptimi, į istorines žiemgalių žemes, tad XIII a. jos teritorija, matyt, buvusi mažesnė (3 pav.). Upytė paminėta XIII a. viduryje, o vėliau gana dažnai minima XIV a. viduryje–antroje pusėje¹². Žemės pavadinimas neabejotinai vandenvardinės kilmės. Upytėmis vadinami nedideli upeliai dideliu puslankiu juosia spėjamas šios žemės ribas¹³. II tūkstantmečio pradžios archeologiniai paminklai Upytės žemėje nekartografuoti, tad jos smulkesnė struktūra neaiški. Žemei būdingi specifiniai laidojimo paminklai – plokštiniai kapinynai su degintais žmonių ir griautiniais žirgų kapais. Vidu-

⁹ *Zabiela G.* Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse. – Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba, V., 1992, p. 16–17.

¹⁰ *Vanagas A.* Lietuvos miestų vardai, V., 1996, p. 47–63.

¹¹ *Zabiela G., Baranauskas T.* Deltuvos žemė. – Eskižai, Ukmergė, 1999, Nr. 10, p. 5–6.

¹² *Zabiela G.* Upytės žemė II tūkstantmečio pirmoje pusėje. – Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų, Panevėžys, 2004, p. 32.

¹³ Ten pat, p. 26.

3 pav. Uplytės žemės ribos II tūkst. pradžioje – XVI a.

Juodi apskritimai – piliakalniai, keturkampiai – X–XIII a. kapinynai, rombai – XV a. kapinynai, pavadinimai be ženklų – XVI a. Uplytės pavieto ribinės gyvenvietės.

Braižė G. Zabiela.

rio Lietuvos lygumos lėmė mažą piliakalnių skaičių, jie išsidėstę daugiau žemės pakraščiais. Žemė apėmė didžiąją Panevėžio rajono bei šiaurinę Kėdainių rajono dalis.

Lietuvos žemė, nors ir davusi vardą visai valstybei (kad šios dvi sąvokos nebūtų painiojamos, istorikai dažnai prie Lietuvos žemės vardo prideda papildinį „siaurąja prasme“), yra labai neaiški. Taip yra pirmiausia dėl nesutarimo, ką Lietuvos vardu vadi-

na XI–XIII a. rašytiniai šaltiniai: gentį (iki XIII a.), žemę ar valstybę (XIII a.). Valstybės pavadinimas greitai nustelbė žemės pavadinimą ir taip dar labiau viską supainiojo. Todėl nenuostabu, kad Lietuvos žemę lokalizuoti dažniau tenka atmetant iš galimų jos teritorijų žemes, kuriose tuo metu jau buvo įsikūrusios kitos žemės (Nalšia, Deltuva). Lietuvai lieka teritorijos Neries upės krantuose ir piečiau nuo jų. Paskutiniai istoriniai tyrinėjimai rodo Lietuvos žemę buvus dabartinių Vilniaus, Šalčininkų rajonų dalyse bei žymia dalimi dabartinės Baltarusijos teritorijoje (Pastovio, Medilo, Astravo, Ašmenos, Smurgainių, Varanavo rajonai)¹⁴. Žemės gyventojų palikti archeologijos paminklai iki šiol nekartografuoti.

Neries žemė nesulaukė didesnio istorikų dėmesio. Ji išskirta tik pastaraisiais metais¹⁵. Žemė paminėta 1260 m., nurodant jos kunigaikštį Parnušį. Pavadinimo kilmė ir žemės vieta aiški – tai Neries žemupys tarp Vilniaus ir Jonavos (dabartinės Vilniaus, Trakų, Kaišiadorių, Širvintų, Ukmergės ir Jonavos rajonų dalys), tačiau jos vidinė struktūra ir ribos netikslintos, remiantis to laikotarpio archeologijos paminklais.

Paskutinė, pati neaiškiausia žemė istoriko T. Baranausko vadinama Deremela¹⁶. Jos pavadinimas paimtas iš tebeginčijamo autentiškumo „Sakmės apie Igorio žygį“¹⁷. Kol istorikai dėl šio šaltinio vertės neapspres, Deremelos nereikėtų įtraukti į istoriografiją, nors yra laisva teritorija, kurioje galėjo būti neišvardyta aukštaičių žemė. Tai Neries–Merkio–Nemuno trikampis dabartinių Varėnos, Trakų, Prienų, Kaišiadorių rajonų dalyse. Čia aptinkama Rytų Lietuvos pilkapių. Šios žemės archeologijos paminklai taip pat nekartografuoti.

Trumpai apžvelgus Aukštaitijos žemes Lietuvos valstybės kūrimosi laikotarpiu, ryškėja keli jų skirtumai. Pirmiausia tai skirtingas žemių užimamų plotų

¹⁴ Baranauskas T. Kur buvo Lietuvos žemė? – *Lituanistica*, V., 2002, t. 2(50), p. 8.

¹⁵ Gudavičius E. *Mindaugas*, V., 1998, p. 165–166; Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos, p. 133.

¹⁶ Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos, p. 134–135.

¹⁷ Gudavičius E. *Mindaugas*, p. 309–330.

dydis. Nors akivaizdu, kad besiformuojančios teritorinės struktūros negalėjo būti visiškai vienodo dydžio, bet iš visų minėtų žemių išsiskiria Nalšia ir Lietuva: jos net kelis (3–4) kartus didesnės už kitas beveik vienodas žemes. Galima manyti, kad tai ne žemės, o aukštesnės struktūros junginiai: žemių konfederacijos ar kunigaikštystės. Tokie atsargūs spėjimai jau buvo pareikšti¹⁸. Abiem atvejais po Nalšios ir Lietuvos vardais slepiasi po kelias bevardes tikrąsias žemes (viena jų galėjo suteikti savo vardą ir kiekvienam aukštesnio lygio dariniui). Tai, kad ne visų aukštaitiškų žemių pavadinimai pateko į rašytinius šaltinius, liudija bevardė žemė Neries–Merkio–Nemuno trikampyje.

Antrasis skirtumas – nevienodi laidojimo papročiai. Visose aukštaičių žemėse II tūkstantmečio pradžioje buvo paprotys laidoti mirusiųosius pilkapiuose, o Upytės žemėje – plokštiniuose kapinyuose. Tuo remdamasis T.Baranauskas Upytės žemę laiko žemaičių žeme¹⁹. Nors nereikia pervertinti šių laidosenos skirtumų, bet Lietuvoje būtent pagal juos buvo nustatytos skirtingų baltų genčių gyvenamos teritorijos. Šią problemą būtina tyrinėti plačiau – viso Vidurio Lietuvos laidosenos ir žemių struktūros kontekste. Tik tuomet galėtume aiškiau atsakyti ir į bendresnę klausimą: kas II tūkstantmečio pradžioje buvo aukštaičiai, o kas – lietuviai.

Aukštaitijoje II tūkstantmečio pradžioje turime palyginti neblogai apčiuopiamą žemių struktūrą, susiklosčiusią gentinėje epochoje. Aukštaitiškos žemės sutampa su Rytų Lietuvos pilkapių kultūros paplitimo ribomis, tačiau ne visos jos nurodomos rašytiniuose šaltiniuose. Tad žemių raida ir vidinė struktūra lieka nepakankamai ištytos.

¹⁸ *Zabiela G.* Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse. – Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba, p. 17, 21–22.

¹⁹ *Baranauskas T.* Lietuvos valstybės ištakos, p. 131.